

Однак, припускаючи існування обряду тілоспалення у трипільських племен Подніпров'я вже на етапі В ІІ, необхідно відзначити його обмежене застосування — лише у ритуальних похованнях, здійснюваних у житлах. Ця риса притаманна Трипілью більш західних територій, яким щоправда, властиве тілопокладення (Незвисько, Солончени ІІ, Лука-Врублевецька).

Крім Подніпров'я, тілоспалення відомі у Верхньому Подністров'ї на поселеннях етапу С І (Кошилівці—Обоз, Кунісівці)¹⁵, а також у більш ранній час у племен культури пізньострічкової розписної кераміки (Звенигород, урочище Гоева Гора)¹⁶. На інших близьких територіях у груп населення, що хронологічно передують пам'яткам софіївського типу або синхронні з ними, цей звичай не простежується.

Пояснити появу перших поховань з обрядом тілоспалення, а потім різкий перехід виключно до нього дуже важко. Навряд чи він міг виникнути безпосередньо у трипільському середовищі із сталим способом життя, господарства, уявлень. Найбільш вірогідне походження цього обряду шляхом запозичень та змішування різнокультурних груп населення.

В. А. КРУЦ

Трипольский могильник с обрядом труположения возле Киева

Резюме

До последнего времени могильники раннего, среднего и начала позднего этапов развития трипольской культуры были неизвестны. Отдельные погребения, найденные в жилищах на поселениях, как ритуальные не могли характеризовать погребальный обряд отдельных групп населения трипольской культуры.

Во время раскопок поселения начала позднего этапа (СІ, по Т. С. Пассек) у с. Чапаевки на южной окраине Киева был открыт могильник, включавший 31 погребение-труположение. Все скелеты залегали на спине, головой на запад, в вытянутом положении, размещаясь четырьмя рядами. Некоторые сопровождалась погребальным инвентарем (сосуды, кремневые орудия, антропоморфная статуэтка). Часть скелетов была окрашена охрой. Наиболее близки открытым в Чапаевке погребения из могильников днепро-донецкой неолитической культуры. Это дает основание для вывода о том, что подобный обряд был привнесен в трипольскую среду неолитическим населением на территории Среднего Поднепровья.

Открытие могильника с труположениями опровергает мнение об исконности обряда кремации у трипольцев Среднего Поднепровья. Последний появляется здесь, вероятно, лишь на самом позднем этапе в результате заимствований и смешения разнокультурных групп населения.

А. Л. НЕЧИТАЙЛО

Про одне з найдавніших кіммерійських поховань

У районі зрощувальних робіт, що розгорнулися на північний захід від станиці Суворовської Старопольського краю, на лівому березі верхньої течії р. Куми 1966 р. автором була розкопана курганна група на території колгоспу «Гігант» Передгірського району.

Досліджені кургани належать до різних періодів епохи бронзи. В одному з них виявлено досить цікаве впускне поховання (курган № 4, поховання

¹⁵ В. П. Кравец. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье. — КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955, стор. 134.

¹⁶ Ю. М. Захарук. Пам'ятки культури пізньострічкової розписної кераміки. — Археологія УРСР, т. І. К., 1971, стор. 217.

2). Висота кургану становить 1 м, діаметр — 18 м. Насип розораний, розпливчастий. Під ним було відкрито чотири могили, основна з яких є пам'яткою верхньохубанського варіанту передкавказької культури.

За два метри на південь від центру кургану, на стародавньому горизонті знайдено поховання 2 (рис. 1), розташоване у прямокутній ямі із заокругленими кутами, що була вирита у насипі. Глибина її дорівнює 0,9 м, довжина — 2,1 м, ширина — 1,7 м. Орієнтована яма по лінії схід — захід. На дні, покритому дерев'яною підстилкою, лежав кістяк на лівому боці, головою на

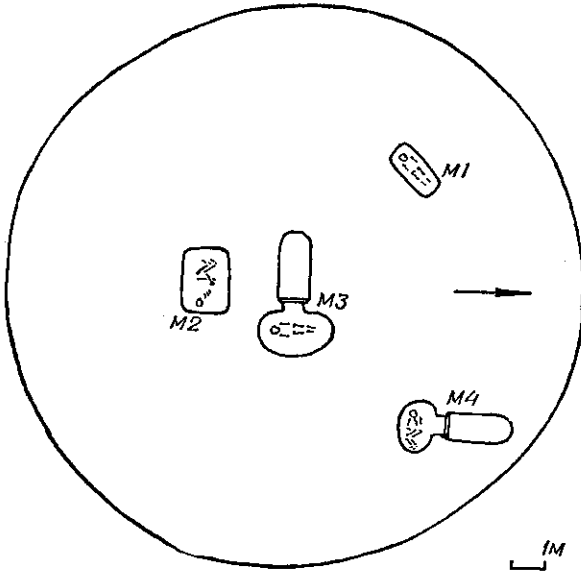

Рис. 1. Ст. Суворовська. План кургану № 4.

Рис. 2. Ст. Суворовська. Курган № 4, поховання № 2.

схід, обличчям на південь, із зігнутими у колінах ногами, права рука похованого була зігнута під прямим кутом, а ліва — лише злегка (рис. 2). Супровідний інвентар різноманітний. Біля черепа лежав бронзовий ніж, а під правою рукою — кам'яний товчач, за спиною в ряд лежали такі бронзові речі: тесло, долото-стамеска з кістяною ручкою, два чотиригранних шила, перекинута догори дном чаша, а поруч з нею кістяний балансир. Під чашкою у кістяній трубочці знайдено три бронзові голки. Біля коліна похованого виявлено розтирач з пісковика, а поблизу п'яточних кісток стояв бронзовий клепаный казан.

Казан має яйцеподібну форму (рис. 3, 1). Висота його становить 31 см, діаметр шийки — приблизно 20 см. Верхня частина погано збереглася, найбільший діаметр корпусу дорівнює 25 см, діаметр дна — 10,5 см. Виготовлений казан з поперечних штаб листової бронзи. Верхня, завширшки 19,5 см, складалася з трьох пластин, скріплених між собою шістьма чи сімома заклепками у вертикальному шві. Нижній край її заходить на другу штабу на 3 см. Третя, суцільнокована, яка утворювала дно, заходила на нижній край другої штаби на 1,5—2 см, причому при з'єднанні дна з тулубом майстер змушений був вставити три додаткові пластини завширшки 5 см у тих місцях, де при скріпленні пластин другого ряду утворювалися великі кути, які не прикривалися нижньою штабою. Дно плоске, з обідком по ребру. Весь казан скріплений заклепками з тонкої бронзової стружки в кілька обертів, пропущеної через отвори у бронзових листах і недбало розклепаної з обох боків. Край верхньої штаби на місці з'єднання з другою вирізаний фестонами. Всі інші краї рівні. Шийка посудини намічена у вигляді трохи вигнутої лінії і від тулуба відокремлена злегка видавленим з внутрішнього боку

обідком. Під ним проходить пунсонний зубчастий орнамент, а на шийці зигзагоподібний. Край казана потовщений (3 мм). Товщина стінок становить 1 мм. До краю посудини прикріплялися дугоподібні вертикальні ручки, причому збереглася лише половина однієї з них, але є сліди і від другої. Ручки виготовлені з бронзової пластини, згорнутої в трубочку (діаметр дорівнює 0,6 см); кінці цієї пластини розрізалися для прикріплення до посудини.

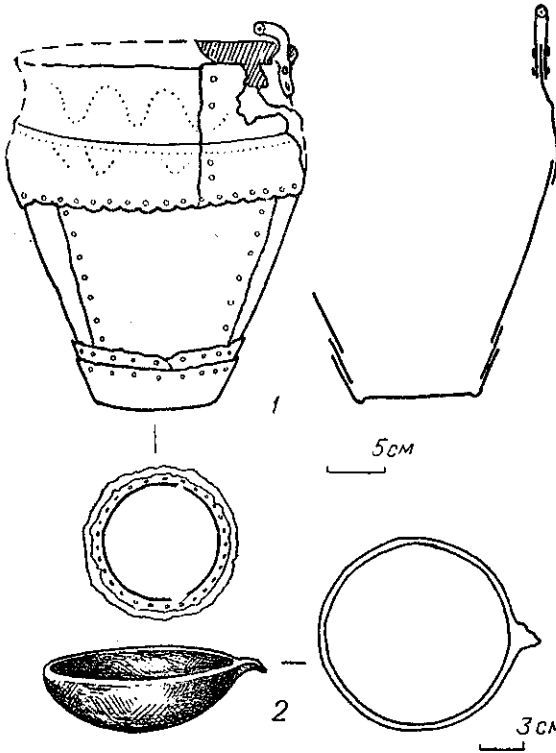

Рис. 3. Ст. Суворовська. Курган № 4, поховання № 2:

1 — бронзовий казан; 2 — бронзова чаша.

Казан густо покритий сажистим нагаром, зберігся дуже погано. Половина його збереглася в окремих фрагментах, частина викришилася. Вся поверхня дуже окислена.

Бронзова чашка має вигляд маленького коряка з трохи сплющеною основою і невеликою ручкою у формі черенка, загнутого донизу. Висота чашки становить 3,5 см, діаметр — 11,4 см. Слідів кування на поверхні не знайдено, очевидно, вона була виготовлена способом лиття (рис. 3, 2).

Бронзовий ніж листоподібної форми, з держакком. Перетин подовжено овальний. Довжина лека дорівнює 9,5 см (рис. 4, 1).

Тесло являє собою пласку бронзову видовжену пластину з трохи розширеним дугоподібним робочим кінцем. Довжина тесла становить 17,5 см, товщина — 0,3 см. Робочий кінець розплющений. На поверхні

знаряддя помітні сліди дерева, можливо, від ручки (рис. 4, 2).

Долото-стамеска виготовлене з бронзового чотиригранного стержня, який має дещо плаский кінець завдовжки 12,5 см. Товщина граней дорівнює 0,6 см. На стержень була насаджена кістяна циліндрична ручка (довжина її становить 8 см, діаметр — 2 см) з трохи розширеним верхнім краєм (рис. 4, 3).

У кургані № 4 виявлено два бронзових чотиригранних шила — одне завдовжки 12,2 см, друге — 9,8 см. У обох загострений робочий кінець і тупий, злегка приплющений другий кінець, який встромлявся у дерев'яну ручку. Сліди від останніх збереглися на шильцях (рис. 4, 4, 5).

Три бронзові голки, завдовжки приблизно 11 см, виготовлені з тонкої і вузької пластинки, згорнутої в трубочку. Вони у перетині круглі, мають довгий порожній стержень, заточене вістря і розплющене вушко (рис. 4, 6, 7).

Хімічний аналіз металевих речей (за винятком казана) свідчить про значний вміст миш'яку. Отже, можна вважати, що це метал місцевого кавказького походження (таблиця)*.

Кістяна циліндрична трубочка-гольник, що має довжину 10,5 см, діаметр 1,5 см, збереглася неповністю. Зроблено її з трубчастої кістки паха (рис. 5, 1).

* Спектральний аналіз здійснений Бакинською лабораторією археохімічних досліджень Інституту історії Академії наук Азербайджанської РСР.

Предмет з рогу оленя має вигляд колеса з однобічною виступаючою втулкою і чотирма спицями (рис. 5,2). Пласка сторона колеса і зовнішня поверхня втулки рівно зрізані і трохи відшліфовані грубим точильним каменем. Предмет оброблювався вручну за допомогою ножа і частково долота з овальним лезом. Проте отвір у центрі виконаний механічним дрилем. Провсвердлина однобічна і трохи деформована через багаторазове простромлювання круглого шліфованого стержня, діаметр якого точно відповідає ширині отвору. Край втулки різко виступає, так само як і обернений до пласкої сторони край колісного обода. Вздовж ребра колеса та між ним і втулкою вирізано рівчачки. Останні прошліфовувалися вручну, оскільки рівчачок на колесі звивистий, і всі обводи мають цілком правильну круглу форму. Беручи до уваги те, що в коліщатко встромлявся стержень, який тримався у ньому непорушно, можна розглядати цей предмет як колесо-подібний балансир для примітивно механічних свердловальних дрилів. Аналогії їх трапляються і в археологічному євразійському матеріалі, і в етнографічному, частково в Іспанії та у Новому Світі.

Товкач з димчастого кварциту мав форму сплющеного циліндра, який трохи звужувався догори; висота його — 15,5 см. Робоча основа майже пласка. Мабуть, товкач використовувався для розтирання фарби, бо на робочому кінці його є сіро-коричневі сліди (рис. 5,3). Можливо, він застосовувався і як відбійник.

Розтирач (його матеріал — світло-сірий зернистий середньоюрський пісковик) має плаский робочий кінець у вигляді прямокутника завширшки 9 см, завдовжки 11 см. Висота розтирача становить 5,5 см (рис. 5,4).

Дані спектрального аналізу металевих виробів з кургану № 4, поховання № 2 Суворовського могильника*

Предмети	Олово	Свинець	Цинк	Миш'як	Сурма	Срібло	Вісмут	Нікель	Залізо
Ніж	0	0,001	0,005	8,3	0	0,032	0	0,011	0,04
Тесло	0,013	0	0	3,7	1,24	0,014	0	0,005	0,008
Долото	0	0,005	0,012	5,25	0	0,05	0,004	0,015	0,007
Шило	0	0,01	0,005	0,88	0	0,104	0,025	0,33	0,31
Чаша	0,004	0	0	2,9	0,18	0,12	0	0,006	0,02

* Цифри подано у процентах.

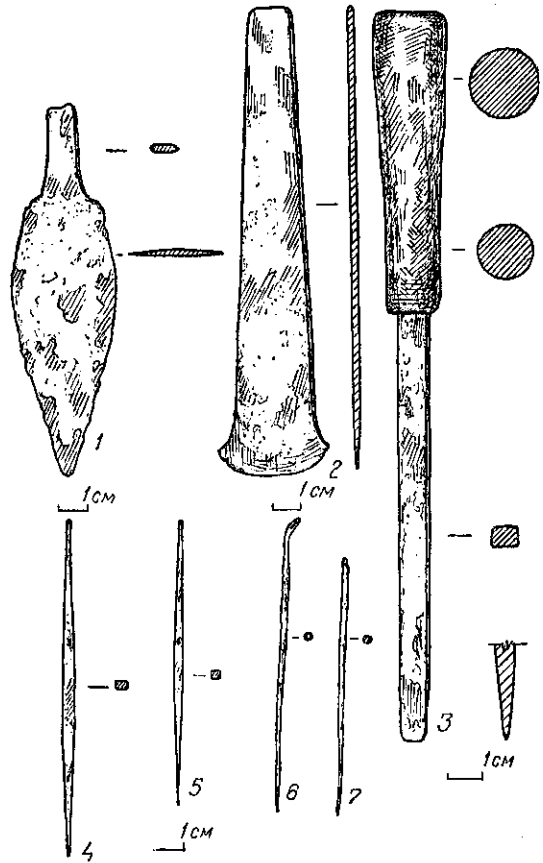

Рис. 4. Ст. Суворовська. Курган № 4. Бронзовий інвентар поховання № 2:

1 — ніж; 2 — тесло; 3 — долото-стамеска; 4, 5 — шила; 6, 7 — голки.

Важливим є визначення часу та культурної належності дослідженого поховання. Насамперед, тут виступає досить своєрідний обряд, невластивий племенам північнокавказької культури: кістяк лежав у ямі, на лівому боці, головою на схід. Відкриті на цій території могили північнокавказької і передкавказької культур містили поховання, зовсім інші за своїм ритуалом. У них небіжчики лежали на спині, випростані. І тільки на пізньому етапі

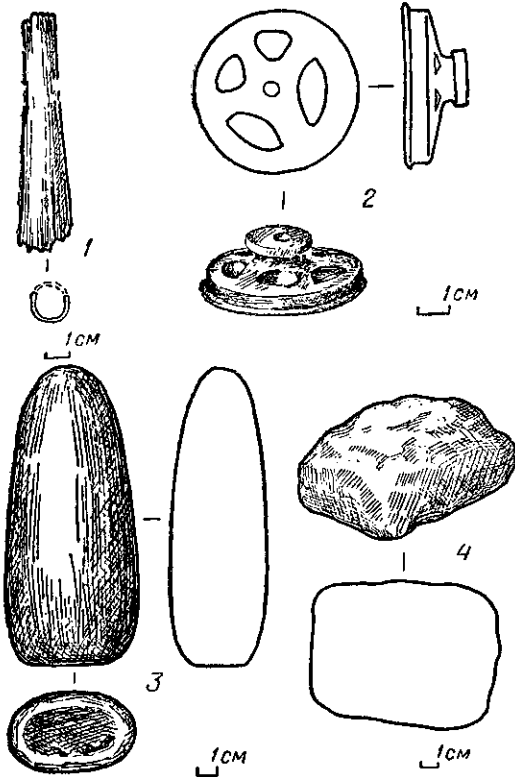

Рис. 5. Ст. Суворовська. Курган № 4, поховання № 2:

1 — кістяна трубочка; 2 — кістяний балансир; 3 — товкач; 4 — розтирач.

північнокавказької культури з'являються могили зі скорченими на правому боці кістяками. За положенням кістяка та його орієнтацією досліджене поховання стоїть найближче до ранньозрубних.

Про те, що зрубна культура на Північному Кавказі не мала місцевого характеру, свідчить відсутність сполучних ланок між нею і передкавказькою (волого-маницькою) та північнокавказькою культурами. Згодом існування зрубних племен на Маничі, в Калмикії засвідчене розкопками І. В. Синицина, У. Е. Ерднієва¹, під час яких виявлені окремі поховання. На їх появу в Прикубанні вказує і розглянуте поховання. Це тим більш імовірно, що на цій території нами відкрито ще кілька аналогічних, де кістяки лежали на лівому боці, із зігнутими перед обличчям руками, орієнтовані головою на схід, тобто типово зрубних. У передгір'ях західного Кавказу могили північнокавказької культури (на пізньому етапі) супроводяться посудом, який властивий зрубним пам'яткам.

Проникнення зрубних племен на територію Північного Кавказу досі ще не з'ясоване, але це питання, безперечно, має принциповий характер і значний науковий інтерес. Тому необхідна його дальша розробка.

Крім того, як уже говорилося, описане поховання супроводжувалося клепанним казаном такого типу, за яким встановилася назва «кіммерійського»². При майже повній відсутності комплексних знахідок єдиним шляхом для уточнення дати казанів залишався типологічний аналіз. Ось чому наявність клепаного казана у комплексі становить винятковий інтерес для їх локалізації та датування, дає можливість точніше визначити час появи металевого клепаного посуду на південному сході Європи і ще раз поставити питання про генетичний зв'язок кіммерійських пам'яток із зрубною культурою. Як відомо, останнім часом це питання успішно розробляється О. І. Тереножкіним. Дослідник розглядає зрубні племена як кіммерійські майже

¹ І. В. Синицин, У. Э. Эрднеев. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР (по раскопкам 1962 — 1963 гг.). — Труды Калмыцкого НИИ и Калмыцкого республиканского краеведческого музея, вып. 2. Элиста, 1966, стор. 24.

² В. А. Городцов. К вопросу о киммерийской культуре. — ТСАРНИОН, т. II. М., 1928, стор. 246—259.

від часів полтавкинського ступеня, покровських курганів, сабатинівського і білозерського етапів.

Щодо культурної належності казанів та їх хронології дослідники ще не дійшли однієї думки. Свого часу В. О. Городцов вказував на подібність форм клепаших бронзових казанів з глиняним посудом зрубної культури³.

Такої самої думки дотримується і О. О. Кривцова-Гракова⁴, яка переконливо показала залежність форми клепаших казанів від типів зрубної кераміки. О. І. Тереножкін⁵, слушно критикуючи гіпотезу про західноєвропейське походження казанів кіммерійського типу, дійшов висновку, що батьківщиною їх є не Захід, не придунайські області, а східне Подніпров'я і Північне Причорномор'я, де вони генетично пов'язані зі зрубною культурою. Дослідник датує їх кінцем II — першим століттям I тисячоліття до н. е. (XII—IX ст. до н. е.).

Багато радянських археологів висловилися за автохтонне походження клепаших бронзових казанів та їх зв'язок з пізньозрубним етапом. Проте існує й інша точка зору. Так, В. С. Бочкарьов⁶ припускає, що казани належать до VIII—VII ст. до н. е. і не споріднені з пам'ятками культур доби бронзи у Північному Причорномор'ї. Дослідник дає і уточнений список 18 екземплярів таких знахідок⁷, відомих у межах Півдня європейської частини СРСР, що позбавляє нас необхідності перераховувати їх ще раз. Сюди залучені й казани з Північного Кавказу (точніше, Ставрополя), виявлені на р. Ешкакон (поблизу П'ятигорська), з Ставропольського кургану, дослідженого Т. М. Мінаєвою⁸ поблизу с. Старомихайлівки і з поховання у кургані поблизу Суворовської, описаного у нашій статті (попередня публікація вийшла раніше)⁹. До цього переліку ввійшов ще один казан, про який повідомила автору 1968 р. старший науковий співробітник Черкеського музею М. Х. Семенова. Він був знайдений 1963 р. під час будівельних робіт поблизу станиці Сторожевої Карачаєво-Черкеської автономної області. На жаль, що посудину ми особисто не бачили і, мабуть, її вже втрачено, але М. Х. Семенова стверджує, що цей казан був аналогічний іншим з Ставропольського музею, з Старомихайлівки та ст. Суворовської.

Таким чином, подібні знахідки є вже у чотирьох пунктах території Північно-Західного Кавказу (Ставропольський край). Отже, найбільша локалізація цих виробів спостерігається тут і в Північному Причорномор'ї, що свідчить про безсумнівну наявність зв'язків між населенням стародавньої території півдня України і Північного Кавказу. Що ж до суворовського казана, то за рядом ознак він відрізняється від решти. Крім того, у нього ручки виготовлені в інший спосіб, як описувалося вище. В інших казанів вони або литі, або скручені з товстого дроту. Є особливості і в орнаментативній суворовського казана, який прикрашений у верхній частині обідком, схожим на валики глиняних посудин епохи середньої бронзи, що типове для багатоваликової кераміки комплексів Подніпров'я¹⁰. Згаданий пунсонний орнамент у вигляді зигзага на мідних і бронзових речах мав значне поширення на південному заході Європи за доби ранньої та середньої бронзи.

³ А. В. Городцов. Вказ. праця, стор. 7.

⁴ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МАИ, № 46. М., 1955, стор. 44—45.

⁵ А. І. Тереножкін. Der Bronzekessel der Odessa Museum.— Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XCII, 1962 (Festschrift Franz Hancar), стор. 276.

⁶ В. С. Бочкарьов. Кіммерійські казани.— Археологія, 5. К., 1972, стор. 68.

⁷ В. С. Бочкарьов. Вказ. праця, стор. 64, рис. 1; стор. 65, рис. 2.

⁸ Е. И. Крупнов. Киммерийцы на Северном Кавказе.— МИА, № 68. М.—Л., 1958, стор. 191; Т. М. Мінаєва. Нова знахідка казана кіммерійського часу.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 171—173.

⁹ А. Л. Нечитайло. Раскопки курганов у станицы Суворовская.— Археологические открытия 1966 года. М., 1967. стор. 71

¹⁰ Б. А. Латынин. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой.— АСГЭ, вып. 6. Л., 1964, стор. 62, рис. 1,1; С. С. Березанская. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине.— СА, № 4. М., 1960, стор. 30, рис. 5

Більшість знайдених казанів неорнаментована, на деяких є один чи два ряди опуклих крапок (одеський ¹¹, ставропольський казани). Лише на самарській (куйбишевській) посудині, за описом В. В. Гольмстен, є тиснений орнамент у вигляді обідка і зигзагів, а також складний гравірований візерунок (спіралі й зигзаги) на шийці подільського казана ¹².

Найближчою аналогією суворовській знахідці є казан, що походить з степів Асканія-Нова, матеріал про нього вперше опублікований М. Макаренком ¹³. Тепер О. І. Тереножкін встановив, що його знайдено в с. Михайлівка (район Скадовська Херсонської області) ¹⁴. Згідно з описом М. Макаренка ця ваза нагадує так звану українську макітру. Вона зроблена з чотирьох металевих листів. Три складають тулуб, а четвертий — нижню частину і дно. Вінця утворені краєм товстого листа, який виступає над стінкою. Деталі посудини з'єднані за допомогою мідних заклепок. На жаль, про ручки скласти уявлення неможливо, бо збереглися лише сліди на місцях їх прикріплення.

Цей казан О. І. Тереножкін ¹⁵ вважає найархаїчнішим з усіх знайдених досі, оскільки за формою він нагадує банкоподібні посудини зрубної культури.

Після суворовської знахідки є підстави впевнено говорити про два архаїчні казани в усій серії. Крім того, якщо попередні дослідники ще не мали точних археологічних даних для їх датування, то наш казан був виявлений у комплексі з іншими речами, за якими можна встановити його час.

У тому самому похованні відкрита ще одна посудина — чашка, близька до речей сейминсько-турбинського типу. Зв'язок Північного Причорномор'я з приуральським металургійним центром виявився не лише у знахідках окремих знарядь, виготовлених у причорноморських ливарних майстернях за приуральськими зразками, а й у поширенні тут таких предметів, як, наприклад, мідна чаша усть-гайвинського типу, виявлена в с. Дримайлівка поблизу Херсона ¹⁶. О. М. Бадер датує Усть-Гайвинський могильник, де була знайдена чаша, кінцем XV—XIV ст. до н. е. ¹⁷ Звідси, природно, дримайлівську посудину, а тим більше суворовську, ми не можемо датувати раніше, ніж XIV ст. до н. е. Як показує порівняння, від усть-гайвинської чаші суворовська відрізняється тим, що перша викована з цілого шматка міді, а друга лита, хоч за формою і розміром вони дуже близькі.

З комплексу бронзових знарядь, виявлених у похованні, найбільш істотним для хронологічного визначення є тесло, що знайшло своє місце у типологічній схемі розвитку тесел, запропонованій О. О. Іессеном ¹⁸. Найдавніші з них (майкопського і новосвободненського етапів), як він вважає, більш короткі й широкі. Знаряддя середньокубанської групи (Привольненський скарб) відрізняються більш видовженими пропорціями, а пізніші з них ще не мають розширеного леза і звуженого тулуба (Костромський скарб), являючи собою немов би перехід до бронзових тесел колхідсько-кубанської групи.

За цією схемою суворовське тесло можна поставити поруч з тим, що належить до Костромського скарбу. Від виробів з Бекешевського і Боргу-

¹¹ А. І. Тереножкін. Вказ. праця, стор. 272, рис. 1.

¹² В. В. Гольмстен. Археологические памятники Самарской губернии. — ТСАРИОН, вып. IV, М., 1929, стор. 133, рис. 46 (на стор. 126); В. С. Бочкаров. Вказ. праця, стор. 65, рис. 2, 12.

¹³ N. M. A. K. a. r. e. n. k. o. La civilisation des Scythes et Hallstatt. — ESA, V, стор. 47—48.

¹⁴ А. І. Тереножкін. Вказ. праця, стор. 277.

¹⁵ Там же, стор. 276.

¹⁶ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, стор. 137, рис. 32, 19.

¹⁷ О. Н. Бадер. Древнейшие металлурги Приуралья. М., 1964; його ж. Могильники трубинского типа, их возраст и связь с поселениями. — ГЭ, вып. 6. Л., 1964, стор. 109.

¹⁸ А. А. Иессен. К хронологии «больших кубанских курганов». — СА, XII. М.—Л., 1950, стор. 171—172, табл. IV, 1.

станського¹⁹ скарбів воно відрізняється ширшим лезом. Останні О. О. Іессен вважає місцевими виробами верхньокубанського металургійного району і зараховує до основної групи пам'яток пізньокубанської культури (синхронної кобанській, нижня дата якої — XII—XI ст. до н. е.²⁰

Тесла костромського типу в ранньозрубний час трапляються також у Поволжі й Північному Причорномор'ї. Так, одне з поволзьких О. О. Іессен ставив поряд з костромським²¹. Воно найближче до описаного екземпляра (має такі самі відтягнуті і відведені в бік кінці леза і ті самі пропорції).

Дуже схоже тесло (чи, як його називає дослідник, пласка мідна сокира) походить з Усть-Гайвинського могильника на Камі²², де виявлене також разом з мідною чашею, про яку згадувалося вище. Цей важливий факт підтверджує синхронність комплексів.

У Північно-Західному Причорномор'ї поблизу с. Рибаківки (колишній Аджіяськ на Одещині) 1915 р. був знайдений скарб, до складу якого входило 19 кованих тесел у вигляді чотиригранної пластини, яка поступово розширювалася до плаского або округлого леза. О. О. Кривцова-Гракова, порівнюючи ці вироби з кобанськими, відносить їх до першого періоду зрубної культури²³.

Рибаківський скарб містить також вислообушну сокиру і коване своєрідної форми долото²⁴ з держакон для насадки, близьке за типом до того, яке виявлено у дослідженому нами похованні. Але суворовське долото-стамеска більш витончених і видовжених пропорцій. Воно нагадує маленькі плоскі новосвободненські знаряддя²⁵. Отже, наявність у Рибаківському скарбі тесел і долота, аналогічних суворовським, свідчить про їх хронологічну близькість.

З степів Північного Причорномор'я походить і Малокопанівський скарб, що містив ливарні форми з негативами кинджалів, наконечника списа, кельта, доліт і плаского тесла з широким лезом. І. Т. Черняков, виходячи з того, що ці матеріали мають аналогії серед пам'яток, з одного боку, покровсько-бородінського типу, а з другого, сабатинівського, датує їх XIV—XIII ст. до н. е.²⁶

Ймовірно, що до цього часу належить і скарб, знайдений 1965 р. поблизу с. Батарейка на Таманському півострові²⁷. Серед серпів, зрубних ножів, злитків металу виявилось і три кованих тесла, подібних до суворовського.

Що ж до листовидного ножа, то такі вироби відомі у великій кількості і на широкій території східно-європейських степів у II тисячолітті до н. е. Особливо типові вони для часу розквіту північнокавказької культури²⁸ і як пережиток існують на території Дагестану до появи каякентсько-хороцької культури²⁹, хоч на пам'ятках Північно-Західного і Центрального Кавказу, в прикубанських і кобанських, наскільки відомо, аналогічні ножі

¹⁹ А. А. Иессен. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века.— МИА, № 23. М.—Л., 1951, стор. 92, рис. 21; Н. Е. Егоров. Боргустанский клад 1941 г.— СА, XV. М., 1951, стор. 203.

²⁰ А. А. Иессен. Прикубанский очаг..., стор. 108—120.

²¹ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, стор. 59, рис. 13, 5; А. А. Иессен. Хронологии..., стор. 171—172.

²² О. Н. Бадер. Вказ. праця, стор. 124—125, 127, рис. 117, Б.

²³ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, стор. 145.

²⁴ И. В. Фабрициус. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. К., 1951, стор. 56, табл. XVIII, 9а, 9б.

²⁵ Т. Б. Попова. Дольмены станицы Новосвободной.— Труды ГИМ, вып. XXXIV. М., 1963, стор. 34, табл. VIII, 5—8.

²⁶ И. Т. Черняков. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье.— ЗОАО, т. II (35). Одесса, стор. 24, 28—29, рис. 1, 6.

²⁷ Н. Н. Соколовский. Находки эпохи бронзы на Таманском полуострове.— Археологические открытия 1965 г. М., 1966, стор. 80—81.

²⁸ В. И. Марковин. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы.— МИА, № 93, 1960, стор. 92, рис. 42, 5—8.

²⁹ К. Ф. Смирнов. Археологические исследования в районе Дагестанского селения Тарки в 1948—1949 гг.— МИА, № 23. М.—Л., 1951, стор. 264—265, рис. 14, 4.

поки що не траплялись. У Прикубанні, як нами було встановлено, вони зберігаються до XIII ст. до н. е.³⁰

Хронологічні межі існування чотиригранних шил досить широкі, вони наявні в усіх культурах бронзового віку. Однак О. О. Іессен вказував на збільшення розмірів шил і видовження їх форми на пізніших етапах. Суворовські зразки не належать до ранніх типів з «великих курганів»³¹.

Не менш поширені бронзові голки, хоч хронологічні межі їх дещо вузчі. Екземпляри з суворовського поховання близькі до голок, знайдених на пам'ятках Поволжя, де вони належать до часу зрубно-хвалинської культури у матеріалах зольників поблизу с. Гіндешти у Молдавії (культура Ноа)³².

Отже, на підставі аналогій суворовський комплекс датується XIV—XIII ст. до н. е. Щодо його етнічної належності, то це питання досить складне і потребує спеціального розгляду. За інвентарем, типом казана і територією, де було знайдено пам'ятку (Північно-Західний Кавказ), що, як відомо, входить до зони розселення киммерійців, досліджене поховання можна вважати одним з найдавніших киммерійських.

А. Л. НЕЧИТАЙЛО

Об одном из древнейших киммерийских погребений

Резюме

До недавнего времени в пределах юга европейской части СССР клепаные киммерийские котлы были обнаружены вне комплексов. В 1966 г. на территории Северо-Западного Кавказа автором раскопано погребение в кургане, сопровождавшееся клепаным котлом в комплексе с бронзовым, каменным и костяным инвентарем. Это первая находка, позволяющая определить место изделий такого типа, поставить вопрос о времени появления металлической клепаной посуды на юго-востоке Европы и еще раз подчеркнуть генетическую связь киммерийцев со срубной культурой. На основании ряда аналогий и стратиграфических данных исследованное погребение может быть датировано XIV—XIII вв. до н. э. и отнесено к древнейшим киммерийцам.

Г. Т. КОВПАНЕНКО, Б. М. ЛЕВЧЕНКО

Поселення ранньоскіфського часу у с. Медвин на р. Росі

Для вивчення історії та культури населення лісостепового Правобережжя скіфського часу цікаві археологічні пам'ятки в околицях с. Медвин Богуславського району Київської області, які були частково обстежені автором 1972 р. Село розташоване у найвищій частині Придніпровської височини, у межиріччі рік Росі і Гнилого Тікича. Місцевість нерівна, порізана ярами та мокрими балками. Пам'ятки цього району ніким не вивчалися, незважаючи на те, що у лісостеповому Правобережжі проводяться значні археологічні дослідження.

Вперше згадує про ці старожитності Л. Похилевич, який пише про наявність поблизу Медвина городища-майдана, відомого під назвою «Савур-Могила»¹. Колекція І. А. Хайновського містить виявлений у селі бронзовий

³⁰ А. Л. Нечитайло. Верхнее Прикубанье в эпоху средней бронзы. Автореф. канд. дисс. К., 1973, стор. 173.

³¹ А. А. Иессен. К хронологии..., стор. 176.

³² О. А. Кривцова Гракова. Вказ. праця, стор. 57; А. И. Мелюков а. Культура предскифского времени в лесостепной Молдавии. — МИА, № 96. М., 1961, стор. 30, рис. 12, 9—11.

¹ Л. Похилевич. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864, стор. 592.